

Caiet
de rîcoșat
gânduri

DE ACELAȘI AUTOR

- Tragicul. O fenomenologie a limitei și depășirii*, Univers, București, 1975
- Încercare în politropia omului și a culturii*, Cartea Românească, București, 1981
- Jurnalul de la Păltiniș*, Cartea Românească, București, 1983
- Epistolar* (editor), Cartea Românească, București, 1988
- Cearta cu filozofia*, Humanitas, București, 1992
- Apel către lichele*, Humanitas, București, 1992
- Despre limită*, Humanitas, București, 1994
- Itinerariile unei vieți: E.M. Cioran*, Humanitas, București, 1995
- Declarație de iubire*, Humanitas, București, 2001
- Ușa interzisă*, Humanitas, București, 2002
- Chipuri ale râului în lumea de astăzi* (dialog cu Mario Vargas Llosa), Humanitas, București, 2006
- Despre minciună*, Humanitas, București, 2006
- Despre ură*, Humanitas, București, 2007
- Despre seducție*, Humanitas, București, 2007
- Scrisori către fiul meu*, Humanitas, București, 2008
- Întâlnire cu un necunoscut*, Humanitas, București, 2010
- Întâlnire în jurul unei palme Zen* (coautor Gabriel Cercel), Humanitas, București, 2011
- Estul naivităților noastre. 27 de interviuri (1990–2011)*, Humanitas, București, 2012
- Măștile lui M. I.* (dialog cu Mircea Ivănescu), Humanitas, București, 2012
- 18 cuvinte-cheie ale lui Martin Heidegger*, Humanitas, București, 2012
- Dragul meu turnător*, Humanitas, București, 2013
- Fie-vă milă de noi! și alte texte civile*, Humanitas, București, 2014
- O idee care ne sucește mințile* (coautori Andrei Pleșu, Horia-Roman Patapievici), Humanitas, București, 2014
- Dialoguri de duminică. O introducere în categoriile vieții* (dialoguri cu Andrei Pleșu), Humanitas, București, 2015
- Nebunia de a gândi cu mintea ta*, Humanitas, București, 2016
- România. O iubire din care se poate muri*, Humanitas, București, 2017
- Continentele insomniei*, Humanitas, București, 2017
- Așteptând o altă omenire*, Humanitas, București, 2018

Gabriel Liiceanu

Caiet
de rîcoșat
gânduri

sau despre
misterioasa
circulație
a ideilor
de-a lungul
timpului

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Dintre propozițiile pe care le pun aici pe hârtie numai câte una reprezintă într-un fel un pas înainte; celelalte sunt ca țacănitul foarfecii frizerului, care trebuie să fie ținută în mișcare pentru a face cu ea o tăietură la momentul potrivit.

Wittgenstein, *Însemnări postume*

Digresiune despre titlu

Caiet de ricoșat gânduri, titlul acestui volum, mi-a apărut în minte când am deschis un caiet de format mare cu spirală și coperti portocalii și am început să notez aproape zilnic fragmentele din care s-a alcătuit cartea de față. Lecturile pe care le făceam în liniștea serilor, felul în care trimeau unele la altele, ramificațiile lor nesfârșite, regăsirea ideilor unui autor în cărțile altora în noi variante, adnotările mele în marginea lor, alteori memoria replicilor pe care le schimbasem cu prietenii, precum și ecourile lor în mintea mea au început să dea contur gândului că întreg câmpul culturii s-a născut din idei care-și răspund unele altora, ieșind din orice relație de cauzalitate, filiațiune sau cronologie și creând uriașa țesătură a unui unic creier uman. Înțelese în neconținutele lor ricoșeuri, ideile lumii se așezau într-o stranie coregrafie, care se mișca între originalitate și repetiție. Odată apărute în mintea cuiva și aduse la lumină, ele puteau fi deopotrivă amplificate, ignorate, abandonate sau reluate într-o altă formulare, în alt context, în altă geografie culturală, în alt timp al lumii.

Lucrul mi-a sărit în ochi când am început să regăsesc, trist și bucuros în același timp, propriile idei – care, de la o vârstă încolo, au început să facă parte din raportarea mea esențială la lume – la cei mai feluriți autori. Surpriza de a-mi vedea „originalitatea“ surpată de autori care trăiseră (sau, în viață fiind, scriseră) înaintea mea se împletea cu bucuria de a mă descoperi confirmat de minți alături de care îmi imaginam cu greu că aș fi putut sta. Eram, oglindindu-mă în ideile altora, lezat și mândru în același timp. Am sfârșit însă prin a înțelege că punctul de vedere al subiectivității, legat de orgoliul de autor, pălește în fața marelui spectacol al spiritului din care orice cronologie dispare și în care paternitățile devin indiferente.

Bănuiesc că spre această concluzie m-a îndreptat o carte unică prin straniețea ei: era semnată de un autor care nu scrisese în ea nici un rând. Cum o alcătuiuse atunci? Ce îl îndreptățise să-și pună numele pe coperta ei? Publicată mai întâi în franceză, la începutul anilor 1990, de o editură pariziană obscură, cartea avea un titlu ludic: *Palimpseste. Propos avant un triangle*. Era semnată de Imre Tóth, matematician și istoric al ideilor. Ea a apărut apoi la Humanitas, în 1995, sub titlul *Palimpsest. Teologia negativă a triumphiului*.

În volumul *Dragul meu turnător*, i-am făcut lui Imre – îmi fusese profesor la facultate, apoi prieten, și jucase un rol esențial în viața mea – portretul unui dandy spiritual care compusese una dintre cele mai originale cărți ale veacului, fără să fi pus între paginile ei, cum spunem, nici măcar un cuvânt care să-i aparțină. Cartea era un colaj de citate care circumscriau istoria unei idei. Ea povestea un *agón* purtat pe scena culturii occiden-

tale în care se înfruntau postulatele a două geometrii incompatibile: într-una (geometria euclidiană), suma unghiurilor unui triunghi este egală cu două unghiuri drepte; în cealaltă, cea neeuclidiană, inegalitatea cu două unghiuri drepte a sumei unghiurilor este cea adevărată. *Propos avant*, născut din răsturnarea lui *Avant propos*, trimitea în același timp la toate rostirile făcute de-a lungul timpului de către cei care meditaseră, având un triunghi „în față“ (pe ecranul minții), la geometria euclidiană ca paradigmă a adevărului absolut; dar și la cei care rostiseră „cuvinte“ (*propos*) inspirate de triunghiul noneuclidian, chiar „înainte“ (*avant*) ca acesta să fi fost conceput.

În „înscenarea“ lui Imre, autorii care se pronunțaseră pe această temă se angajau într-un dialog fictiv din punctul de vedere al cronologiei reale: totul se petrecea acum în spațiul atemporal al spiritului universal. Cinci sute optzeci și nouă de „voci“ convocase Imre Tóth la acest dialog imaginat și real deopotrivă, punându-le să stea de vorbă peste veacuri și să se înfrunte în atemporalitatea unui „prezent etern“. Așa se făcea că Aristotel, de pildă, i se adresa lui Riemann, Platon lui Paul Cézanne, Cicero lui Dante, Luca Pacioli lui Apollinaire. Dar și personaje literare celebre – Hamlet, Don Juan, Sganarelle, Ivan Karamazov – care stăteau de vorbă cu personaje istorice reale sau care primeau replici de la ele. Descinse în această *dramă de idei*, personajele care participaseră la acest Logos supra-individual dialogaseră fără să știe neapărat unul de celălalt. Nu avea importanță dacă o replică fusese rostită *in praesentia* sau dacă își vădise caracterul de „replică“ abia din clipa în care își aflase locul firesc într-un colocviu

supra-temporal, asemeni unei piese într-un puzzle care se desenase firesc, alcătuiind din fragmentele lui figura integrală a Logos-ului lumii.

Punerea în scenă a unor întâlniri de idei care nu se petrecuseră într-un timp real avea o justificare simplă: logica replicilor, ireproșabilă, era indiferentă față de timpul rostirii lor sau de caracterul real sau fictiv al celor care le rosteau. Important era că ele *se rostiseră*, devenind astfel reale pe harta spiritului, și nu neapărat a istoriei. În prefața la traducerea în limba română a *Palimpsestului*, Petru Creția întocmește inventarul celor cinci sute optzeci și nouă de „voci“ convocate de autor în cartea lui:

„Participă la această *oratio perpetua* nu doar geometri și, în genere, matematicieni, ci și filozofi, și teologi, de la cei mai mari până la cei uitați, literați de toate hramurile și de toate școlile, profesori iluștri și publiciști obscuri, genii și maniaci, apărători ai bunului-simț și profeți zănatnici, spirite dezinteresate și partizani ai unor trufașe și agresive ideologii.“

În portretul pe care i-l făcusem, spuneam că

„Imre avusese ideea genială de a-l înlocui pe autorul tradițional, care producea cartea ca soclu al discursului propriu, cu un păpușar de idei: se mulțumea să tragă sforile și să conducă, după gustul, știința și fantezia lui, baletul celor câteva sute de dansatori, colând piruetele lor într-o super-producție decadentă, amestec de nebunie, rigoare și farsă spirituală“.

Paginile care urmează nu reprezintă un montaj de citate amenajat și gândit în ultimul detaliu, așa cum este cel al lui Imre Tóth. În raport cu *Palimpsestul* său,

construit și șlefuit vreme de unsprezece ani și focalizat pe o unică temă, *Caietul* meu de rikoșeuri s-a născut fără o țintă precisă, pe firul unor lecturi sau relecturi mai mult sau mai puțin aleatorii, făcute în ultimii trei-patru ani. De aceea, el are forma unui Jurnal, nu a unui colaj ghidat de o unică temă.

Ideile, apărute când intempestiv în mintea mea, când născute sau regăsite în urma unor lecturi, se întâlnesc și se întretaie înăuntrul unor preocupări intelectuale comune, fiind preluate, respinse sau făcute să alunece în alte direcții. Important e că ele intră în scenă filtrate pe poarta îngustă a unui eu subiectiv și a unor curiozități particulare. Însă rezultatul final este un fenomen oarecum asemănător cu cel evidențiat de cartea lui Imre: travaliul minților individuale, despovărate de numele autorilor și de timpul rostirilor, creează în final spectacolul magnific al unui teritoriu pe care Hegel l-a numit în mod inspirat „spirit obiectiv“. Dar spre deosebire de felul în care se naște la Hegel „spiritul obiectiv“ – ca rezultat final al unui linear marș glorios către o țintă dinainte stabilită la scară cosmică și divină (pe care doar măreția euristică a marelui gânditor poate s-o dibuiască și să ne-o facă vădită) –, aici el apare ca „spirit obiectiv al culturii“, care are ca tehnici de constituire rikoșeul și zigzagul prin abolirea sensului unic al timpului, astfel încât persoanele „stau de vorbă“ fără să știe neapărat că o și fac. „Spiritul obiectiv al culturii“ devine cea mai stranie, căci paradoxală, formă de dialog, de vreme ce ea se petrece, nebănuită, peste capetele coparticipanților. Într-o asemenea configurație, un autor antic i se poate adresa unuia din secolul XX, Montaigne poate sta de vorbă cu Kenkō, un călugăr budist din

secolul al XIV-lea, Robert Musil îi poate „răspunde“ Hannei Arendt fără să fi citit un rând din ea. Și doar într-o asemenea configurație un autor care-și descoperă ideea la predecesorul său ar putea să reclame, ludic, un plagiat *à rebours*.

Acest „a sta de vorbă fără să fi știut neapărat că ai stat de vorbă“ re apare în carte ca un laitmoiv. Dar cum se poate acest lucru? Îndeobște, doi oameni stau de vorbă când se pronunță asupra aceluiași subiect. Se poate însă imagina o situație în care unul dintre ei se pronunță asupra unui subiect fără să fi știut că un altul, aflat la alt capăt al lumii sau al timpului, a fost preocupat de aceeași problemă. Sau, știind, unul preia gândul celuilalt, uneori chiar formularea lui, făcându-l să alunece în altă direcție și să apară, transfigurat, pe harta finală a spiritului lumii. Dacă ne-am imagina o clipă toate discursurile tematice eliberate de povara numelui autorilor lor, de caracterul aleator al biografiei acestora sau de coordonatele epocii în care au fost rostite, am avea în fața ochilor un unic discurs grandios, fără granițe de nume, de timp și de loc.

*

Scriind paginile acestui jurnal de idei, nu m-am putut desprinde de imaginea „spiritului universal“ ca activitate a unui uriaș creier al omenirii traversat fără încetare de ideile celor care, de-a lungul câtorva mii de ani, au gândit în beneficiul speciei noastre. Ansamblul acestor ricoșeuri, ramificațiile ideilor exprimate de fiecare dată altfel, adăpostite de acest mega-creier, reprezintă cultura lumii. Ea se constituie în mod spontan, tocmai

pentru că e vorba de neodihna și de neastâmpărul minților noastre, într-o enormă *dinamică* a *gândirii*, sugerată, în paginile care urmează, sub forma unor notații și fragmente născute ele însele, aproape toate, ca ricoșeuri mintale. Urmărirea acestor zigzaguri, fie că e vorba de recunoștință și ingratitudine, de nevoia de a te compara, de uitare, de prostie, de calomnie, de remușcare, de invidie, ură și crimă, de ticăloșie, de cruzime, de iubirea care nu așteaptă nimic, de specia umană, mă rog, de toate temele pe care omenirea le macină la nesfârșit de două-trei milenii în filozofie și literatură, mi-a produs mari satisfacții, m-a făcut să mă simt bine citind și notând deopotrivă, m-a făcut să nu mă plictisesc niciodată.

Am ajuns în final să sper că paginile mele i-ar putea convinge și pe alții că splendoarea este la îndemână: nu trebuie decât să deschizi un volum de pe un raft și să te lași purtat de ceea ce am numit undeva „dans cu o carte”. Cei ce au lăsat în scris aceste idei au devenit, fără să știe, prietenii mei, *toți prietenii mei*.

5 aprilie 2019

De ce oare nu ne așezăm mai des, în tihna serii, la tafas cu cei care ne invită discret, de pe un raft al bibliotecii, la o șuetă infinită? Nu sunt ei cei mai buni prieteni ai noștri, niciodată „ocupați“, oricând disponibili să vină alături de noi? O carte bună e o specie aparte a conversației: autorul îmi vorbește de pe pagina tipărită, iar eu îi răspund murmurând un gând.

În fiecare seară mă apropiu de rafturile bibliotecii, îmi plimb ochii pe cotoarele cărților și-mi spun: „Ia să vedem, cu cine aș schimba o vorbă...“ O vreme, ating în treacăt când o carte, când alta și, în cele din urmă, cântărindu-mi poftetele, scot un volum și mă bag în pat. După primele rânduri, lumea din jur începe să-și piardă contururile, sufletul prinde să se însenineze, iar după o oră-două, vindecăt de mîzga zilei, adorm fericit că trăiesc. Doamne, câți morți frumoși am cunoscut în viața asta!

*

Cu excepția celor care au gândit „pentru prima oară“ și așa-zicând singuri (Thales? câțiva presocratici?), toți

gânditorii lumii au gândit prin ricoșeu, împrumutând și dând înapoi, asimilând, dialogând, înălțându-și gândul propriu din miile și miile de pagini citite, luptându-se cu ele, înțelegându-le după cum au putut sau după cum le-a convenit, deformându-le, reformulându-le, îngropându-le în uitare, punându-le în slujba altor idei.

Până la urmă e vorba de câteva, aceleași idei, altfel puse în scenă, altfel formulate, împinse în lume *de alt eu suferitor*, de prin alte cotloane ale minții.

*

Să ne imaginăm câmpul istoriei gândirii ca pe un spațiu în care nu există reguli de circulație, ci doar ricoșeuri.

*

Nu mai contează unde s-a spus, ci că s-a spus. Iar apoi nu mai contează cine a spus, ci ce a spus.

Și așa, până la urmă, gândești cu tot ceea ce ți se potrivește și te face să devii *tu*.

(Cioran: „Să ai geniu înseamnă să poți digera influențele până le faci pierdută urma.“ – *Caietul de la Talamanca*)

*

Un filozof este un *rumegător*. Toată viața lui rumegă: ideile lui și pe ale altora.

*

S-a tot spus: cultura e uitarea surselor. Așa e. Absorbi, prin ani, ideile care-ți convin, cu care pactizezi, care te fac să vibrezi, care-ți intră în metabolism, și uiți ale

cui sunt. Pe scurt, îți iei hrana de pe vasta pășune a spiritului. Rumești.

*

Regăsesc la Seneca, formulată în termeni stupefiant de apropiați, o idee la care Noica ținea mult și prin care obișnuia să-l tălmăcească pe Platon. O formula astfel: „Valorile se distribuie fără să se-mpartă“. Orice bun material, când se distribuie, se împarte. Dacă distribuie o pâine la patru oameni, ea se va împărți în patru sferturi și, astfel, se va epuiza. Dar un bun spiritual, o valoare, prietenia, de pildă? Distribuindu-se asupra mai multor prieteni, ea nu se diminuează, ci rămâne întregă, egală cu sine. E loc pentru oricâți prieteni pe lumea asta, fără teama că izvorul prieteniei va seca. În *Jurnalul de la Păltiniș* (22 februarie 1979), ideea apare în următorul context:

„Dacă îl înțelegi pe Platon în sensul unei transcendențe a Ideilor, atunci o interpretare atât de grosolană nu ar putea să explice răsunetul milenar al platonismului. Dar nu numai atât: o asemenea înțelegere mi se pare absolut *aberrantă*. În Platon, Ideile sunt de fapt *valori*. Or, cum poți spune despre curaj de pildă, în *Laches*, că are o subzistență transcendentă? Sau «prietenia»: în fiecare prieten este o *philia* pe care o adevărim cu fiecare din noi și în orizontul căreia trăim. [...] Elementul, cu ajutorul căruia înțeleg și Ideea, este realitatea care se distribuie fără să se împartă, ca lumina soarelui, ca un cântec, ca o valoare. Prietenia, deși o consumăm cu toții, nu o regăsim oricând intactă.“

Noica se străduia să ne convingă să gândim la fel și-n cazul soțiilor noastre, ceea ce nici lui Andrei, nici mie nu ne-a convenit deloc. Iată ce ne propovăduia la

11 octombrie 1977: „Dacă aveți neveste frumoase, este o barbarie să le confiscați total. Frumusețea trebuie să fie ca lumina, un bun care se distribuie fără să se împartă“. Țin minte că această vorbă înzorzonată cu podoabe filozoficești ne-a apărut de o desăvârșită promiscuitate cinică. Trăda puținătate sufletească și simțirea unui om care nu iubise niciodată. Femeia iubită era transformată de fapt într-un „bun corporal“ (un trup) care, iată, putea să se distribuie și deopotrivă, în ascuns, să se împartă, „rămânând oricând intactă“...

Și-acum un fragment din *Scrisori către Lucilius*, LXXIII:

„Mai adaugă că marile și adevăratele bunuri nu se pot împărți, astfel încât fiecăruia să-i revină câte o părticică [...]; la o pomană, mâncarea, carnea și tot ce capătă cineva în mână se împarte în părți egale; dimpotrivă, aceste bunuri indivizibile, pacea și libertatea, aparțin în întregime tot pe atâta tuturor cât și fiecăruia în parte.“

*

La ani distanță după ce scrisesem un text despre lectură și „bolul alimentar al spiritului“, dau, tot în Seneca, peste ideea mea formulată în termeni similari. Iată, mai întâi, ce scriam:

„Căci în fond de ce citim, ne-am putea întreba cu toții, de vreme ce miile și miile de pagini peste care ți-ai trecut ochii par să fi dispărut fără să lase vreo urmă? Am încercat un-deva să dau un răspuns la această întrebare: «S-ar putea ca memoria asta șubredă să fie un formidabil instrument de măcinat, care să macine așa cum macină stomacul pentru întregul organism hrana introdusă în gură și care, transfor-